

ગાય-મેંસોમાં સૂક્ષ્મ જીવાશુઅ૦થી થતાં રોગો વિષે જાણકારી

ખરવા-મોવાસાનો રોગ

ગાંઠાદાર ત્વચાનો રોગ

ગળસુંદાનો રોગ

ધૂકત કુમિ

:: લેખકો ::

ડૉ. એસ. કે. રાવલ

પ્રાધ્યાપક અને વડા

મેરીસીન વિભાગ, વેટરીનરી કોલેજ, કા.યુ., આણંદ

ડૉ. ડી. સી. પટેલ

પ્રાધ્યાપક અને વડા

પશુવિજ્ઞાન વિભાગ, બં.અ.કૃપિ મહાવિદ્યાલય,
આ.કૃ.યુ., આણંદ

ડૉ. એન. પી. સરઘેયા

સંશોધન વૈજ્ઞાનિક અને વડા

પ્રજનનશાસ્ત્ર સંશોધન એકમ (આર.બી.આર.યુ.)

વી.ડી.યુ., આ.કૃ.યુ., આણંદ

ડૉ. કે. એમ. દશ

જુનિયર રિસર્ચ ફેલો

મેરીસીન વિભાગ, વેટરીનરી કોલેજ, કા.યુ., આણંદ

: પ્રકાશક :

વેટરીનરી મેરીસીન વિભાગ, વેટરીનરી કોલેજ, આણંદ

કલાઈમેટ ચેન્જ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

અને

ગુજરાત ઉર્જા વિકાસ એજન્સી (GEDA), ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

પ્રસ્તાવના :

- ﴿ ગાય-ભેંસ જેવા પ્રાણીઓમાં વિવિધ રોગો થતાં હોય છે. જે પ્રાણીઓની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, હવામાન, ખોરાક, સારસંભાળ, જેવી ઘણી બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે.
- ﴿ વિવિધ રોગો માટે જીવાશુ (બેક્ટેરિયા), વિષાશુ (વાયરસ), પરોપજીવીઓ (પેરેસાઈટ્સ), તથા કૂગ કારણભૂત હોય છે. તે મુજબ રોગોનું વર્ગીકરણ થાય છે. રોગોના ફેલાવા માટે ઉપરોક્ત સૂક્ષ્મ જીવાશુઓ ઉપરાંત તેના વાહક જંતુઓ (દા.ત. માઝી, મચ્છર, ઈતરરી, જિંગોડી, બગાઈ વગેરે) પણ જવાબદાર હોય છે. ઘણા રોગો હવા અને પાણીથી ફેલાય છે. ઘણી વખત સંસર્જન્ય રોગો પણ હોય છે, ખાસ કરીને પ્રજનનના રોગો (વેનેરલ ડિસીઝ). આમ વિવિધ રોગો માટે એક કરતાં વધારે કારણો જવાબદાર હોય છે. વિવિધ રોગો નું વર્ગીકરણ પણ અનેક રીતે થઈ શકે.
- ﴿ મનુષ્ય અને પશુઓમાં પણ કેટલાક રોગો પરસ્પર ફેલાતા હોય છે, જેને જુનોટિક ડિસીઝ (રોગો) કહેવાય છે. દા.ત. ટ્યુબરકુલોસિસ, બ્રૂસેલ્વોસિસ વગેરે.
- ﴿ શરીરના અંગો અને તંત્રના આધારે પણ રોગોનું વર્ગીકરણ થતું હોય છે, દા.ત. પાયનતંત્ર, થસન તંત્ર, પ્રજનન તંત્રને લગતા રોગો વગેરે.
- ﴿ ઉંમર તથા જીતને આધારે પણ રોગોનું વર્ગીકરણ કરી શકાય, દા.ત. બચ્ચાના રોગો, વૃદ્ધ જનવરોના રોગો, નર પશુના રોગો (દા.ત. સારણ ગાંઠ, શુક્પિંગનો કોપ).
- ﴿ જન્મજાત ખોડ અથવા રોગો પણ હોય છે. દા.ત. ફિમાર્ટિન (નર સાથે જ જન્મતી માદા વાછરીમાં વાંજીયાપણું).
- ﴿ માદા પશુના પ્રજનન તથા વિયાશ સમયના રોગો, ચયાપચયને લગતા રોગો તથા આહાર અને તૃપ્તિજ્યન્ય રોગો પણ હોય છે. દા.ત. વિયાશ બાદ ગાય-ભેંસમાં સુવા (મિલ્ક ફીવર) નો રોગ, બચ્ચામાં મેગનેસિયમની ખામીને લઈને ગ્રાસ ટીટેનીનો રોગ. આયોડિનની ખામીને લઈને ગોઈટર તથા સેલિનિયમ અને જીકની ખામીને લઈને વાંજીયાપણાનો રોગ વગેરે.
- ﴿ આક્રિસ્ક્રીપ્ટ રોગો, દા.ત. ફેન્ક્યુર, દાઢ જરૂરું, સર્પદશ વગેરે.
- ﴿ આ ઉપરાંત કેટલાક સમયાંતરે રોગો ફાટી નીકળતા હોય છે. દા.ત. માઝસોમાં તાજેતરમાં થયેલ કોવિડ-૧૯ ની મહામારી તથા પ્રાણીઓમાં (ગાયમાં) “લમ્બી સ્કીન ડિસીઝ” (ગાંઠદાર ત્વચાનો રોગ) ના ફેલાવાથી આપણે સુપેર પરિચિત છીએ. જો કે આ બંને રોગોને તાત્કાલિક મોટાપાયે રસીકરણ કરીને કાબૂ મેળવવામાં આપણે મહદદંશે સફળ થયા છીએ. એટલું જ નહીં પરંતુ કેટલાક રોગોને સંપૂર્ણ નાભૂદ કરવામાં પણ આપણે સફળ થયા છીએ. દા.ત. મનુષ્યમાં શીતળા અને પોલિયો તથા ગાયોમાં બળિયા (Rinderpest) જેવા રોગો હવે સંપૂર્ણપણે જોવા મળતા નથી.
- ﴿ આમ, સેકડો રોગોને ધ્યાન લઈને, પશુપાલકોને ખાસ કરીને રોગોની ઓળખ , ચિંદ્યો તથા પ્રાથમિક ઉપચાર અને અટકવવાના પગલાઓ વિષે માહિતી હોવી જરૂરી છે. જ્યારે ચોક્કસ નિદાન અને સારવાર પશુચિકિત્સક ડોક્ટર મારફતે જ થથી જોઈએ.

આથી વિવિધ પ્રકારના રોગોનું વિહેંગાવલોકન થાય અને પશુપાલકો વિવિધ રોગોની સંભાવના બાબતે સચેત રહે / જગ્યતું રહે તે હેતુ માત્રથી અને ટૂંકમાં વિવિધ રોગો, તેને માટે જવાબદાર સૂક્ષ્મ જીવાશુઓ, રોગના ચિંદ્યો, નિદાન અને સારવાર તથા અટકવવા માટેના ઉપાયો વિષે ટૂંકમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. કેટલાક રોગો માટે એક કરતાં વધારે કારણો જવાબદાર હોય છે, તેનો ઉલ્લેખ કોઈ એક જગ્યા એ જ કરેલ છે.

નીમાર (રોનિષ) પશુના લક્ષણો : બીમાર પશુનો ચહેરો અને આંખો નિસ્તેજ હોય છે. નાકના ફોયણાં (મજલ) ઉપર ભીનાશ હોતી નથી (સુકાઈ ગયેલા હોય છે). પશુ સુન-મૂન બેસી રહે છે. ખોરાક-પાણી લેતું નથી. વાગોનું નથી. પોંદળો નિયમિત થતો નથી. પોંદળો ઢીલો કે કંકણ જીવા મળે છે. પેશાબનો રંગ પણ ઘણી વખત પીળો કે લાલાશ પડતો કે છાશ જેવો હોય છે. ક્યારેક મળ-મૂત્રમાથી દુર્ઘાષ પણ આવતી હોય છે. શરીર પાસે ફરતા માઝી, મચ્છરને ઉડાડવા માટે પણ પશુ સક્ષમ હોતું નથી. ચામરી ઢીલી અને નિસ્તેજ કે ખરબચયડી,

વાળવાળી જોવા મળે છે. પ્રાણી ચપળતા ગુમાવે છે. શરીરનું તાપમાન કે શાસ અને ધબકારા માપવામાં આવે તો તે વધારે, ઓછા કે અનિયમિત હોઈ શકે છે. લાંબા સમયથી બીમાર રહેતા પશુમાં મોટાભાગે વજનમાં ઘટાડો જોવા મળે છે, તથા હડકાં, પાંસળા ઊપસેવા જોવા મળે છે. સગર્ભી પશુ તરાવાઈ જાય છે (કસુવાડ). લાંબી બીમારી હોય તો પશુ છેલ્લે બેભાન અવસ્થામાં જતું રહે છે અને મૃત્યુ પામે છે. હડકવા જોવા રોગોમાં ઘણી વખત પ્રાણી તોફાની વર્તણૂક બતાવે છે.

નેક્ટેરિયા (જીવાણુઓ) થી થતાં રોગો:

અ. નં.	રોગનું નામ, રોગનું કારણ / ફેલાવો / શક્યતાઓ	ચિંહો/ લક્ષણો	ઓળખ/ નિદાન	ઉપયોગ/ અટકાવવાના ઉપાયો / રિમાર્ક્સ
૧	ગળસુંદો (એચ.એ.સ.): પાસ્ટ્રોરેલા માટોસીડા નામના જીવાણુઓ થી.-ગાય/બંસ/ ચોમાસામાં થવાની શક્યતા વધારે	સેટિસેમિક અને ન્યુમોનિક પ્રકાર - ગળાના સોઝો - શાસ લેવામાં તકલીફ - તાવ (૧૦૫° થી ૧૦૮°ફ.) તથા મૃત્યુ	બાધપોલાર ઓર્ગેનિઝમ (ઊંબેલ આકાર ના જીવાણુઓ) સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં જોવા મળે છે.	પશુચિકિત્સક મારકેતે ઓક્સિટ્રોસાયકલીન અથવા સંક્રાન્તિમીનિના ઠિક્કણ. સ્વચ્છતા જાળવવી, દૂષિત પાણી, ખોરાક, મૃત્યેદ નો પોથે નિકાલ મે-જૂન માસમાં રસી અપાવી દેવી
૨	કાળિયોતાવ (નેન્થ્રેક્ષ): બેસીલસ એન્થ્રેસીસ નામના જીવાણુથી થતો અતિ ઘાતક ચેપી રોગ છે.	આ રોગમાં જીવાણુ કાન્ફિલ એર પેદા કરે છે. પશુ તાત્કાલિક મૃત્યુ પામે છે. નાક તથા મળદ્વારમાંથી કાળું લોલી નીકળે છે.	પશુમાં ૧૦૭°F જેટલો ઊંચો તાવ આવે છે.આ રોગના જીવાણુ પ્રદૂષિત ખોરાક, પાણી, મળ વરોરે દારા ફેલાય છે તથા વર્ષો સુધી જીનિનમાં જીવિત રહે છે.	રોગને અટકાવવાના ભાગરૂપે સરીકરણ કરવું. ચેપગ્રેસ્ટ મૃત્યેદ ખોરાક વરેને બાળી દેવું અથવા દાઢી દેવું. લાઇસોલ ૧૦% અથવા ફેર્મેલીન ૧૦% અથવા સોંયિમ લાય્ઝ્રોક્સાઈડ ૩% એસીટીક એસિડના દ્રાવકણો છંટકાવ કરવો.
૩	ગાંઢિયો તાવ (બ્લેકકાર્ટર): આ રોગ કલોસ્ટ્રીટીયમ ચોવિયાઈ નામના જીવાણુથી થાય છે.	ગાય તથા નાના વાઇરાડાઓમાં, ચોમાસામાં, કુંગરાન પ્રદેશમાં વધારે જોવા મળે છે.	ઊંચો તાવ, થાપાના ભાગે સોઝો. સોઝો દબાવતા કાળું પ્રાણી નીકળે છે. ચામડી કાળી પડવી. પશુ નિસ્તેજ લાગવું, મૃત્યુ.	ડોક્ટરી સારવાર - ઈંજેક્શનથી સારવાર, સરીકરણ, બીમાર પશુઓને અલગ રાખવા. સ્વચ્છતા રાખવી.
૪	ટ્યુબ્લિક્લોસિસ (ટી.બી.): પશુઓમાં આ રોગ માઈકોબેક્ટેરીયમ બોવીસ નામના જીવાણુથી થાય છે જૂનોટિક રોગ છે.	સતત ઊંઘો તાવ, થાસ, ઉથરસ, કફ દારા ફેલાવો. શરીર સુકાય, વજન ઘટે, શિયાળામાં તકલીફ વધે, ન્યૂમોનિયાના લક્ષણો	રોગના લક્ષણો ઉપરથી. લેબોરેટરીમાં તપાસ કરાવીને	રોગનું લેખોએટરી તપાસ અને નિદાન. મનુષ્યમાં રસીકરણ. અસર પામેલ પશુઓને અલગ અથવા પાંજરાપોળમાં રાખવા.
૫	જહેન ડીસીજી: (જી.ડી.): માઈકોબેક્ટેરીયમ પેશટ્યુબરકયુલોસિસ નામના જીવાણુથી ગાય, બંસ, બળદ વરેરેમાં થાય છે.	છાડા (મળ) દારા ફેલાય છે. લાંબા સમય સુધી પાતળા જાડા રહે છે. દૂષિત ખોરાક-પાણીથી ફેલાય છે. વજન ખુલજ ઘટી જાય છે. મૃત્યુ.	આ રોગ ટી.બી. જેવો છે. આ રોગમાં લાંબા સમય સુધી જાડા રહે છે. લેબોરેટરીમાં છાણના નમૂનામાં આ જીવાણુ ઓંબેવા મળે છે.	આ રોગની સારવાર ચિંહો મુજબ થાય છે. સંપર્યુનાભૂતી શક્ય નથી. આથી રોગ કેવાતો અટકાવવાના પ્રયત્નો કાળજીપૂર્વક થવા થાય.
૬	બૃસેલોસિસ: ચેપી ગર્ભપાતા: ગાય બંસમાં બૃસેલ્વા એભોર્ટ્સ નામના જીવાણુથી (જૂનોટિક રોગ)	આ રોગ માદામાં કસુવાડ નિપાત્રવે છે. નરમાં શુક્કપિંડ માં સોઝો આવે છે. તાવ આવે છે. માણસમાં પણ ફેલાય છે.	લોલીના નમૂનાના પરીક્ષણથી નિદાન થઈ શકે.	વાઇરારીઓમાં રસીકરણ થઈ શકે. દૂધને ઉકાળીને/ પાસચ્યુરાઈડ કરીને ૪ ખોરાકમાં લેવું. પશુને ડોક્ટર વડે જરૂરી સારવાર અપાવી, સ્વચ્છતા રાખવી.

૭	બેટોસ્પાયરોસીસ : લેટોસ્પાઈરા નામના જીવાશુદ્ધી થાય છે. ગાય-ભેંસ, ઘેટા-બકરાં, કુતરા વગેરેમાં થાય છે. (જૂનાટિક રોગ) ઉંડર અને દુખીત મૂત્ર થી ફેલાય છે. અતિવૃદ્ધિ બાદ, પાણી ભરાઈ રહેલા વિસ્તારમાં (દક્ષિણ ગુજરાત) માં વધરે જોવા મળે છે.	આ રોગમાં પશુને ૧૦૪-૧૦૬°F ડેટલા તાવ આવે લાલ રંગનો પેશાબ થાય, કમળો થાય, ગાભણ પશુ તરવાઈ જાય, પેશાબ કરવામાં અને શાસોશાસમાં તકલીફ પડે.	રોગના લક્ષણો ઉપરથી અને લોહીના નમૂનાના પરીક્ષણથી નિદાન થઈ શકે.	આ રોગની સારવાર પશુચિકિત્સક જોડે કરાવવી. દૂધિત પાણીનો નિકાલ. ઉંડરનો નાશ. પાણીનો ભરાવાનો નિકાલ પશુ રહેઠાણની સફાઈ માટે સોડિયમ હાઇપોક્લોરાઇટ જીવાશુદ્ધ નાશક દવાનો ઉપયોગ વગેરે.
૮	લિસ્ટેરિઓસીસ : લિસ્ટેરિયા મોનો-સાયપ્ટોઝનસ નામના જીવાશુના કારણે ગાય, ભેંસ, ઘેટા અને બકરામાં થાય છે.	પશુ ગોળ ગોળ ફરે છે. ખોરાક ચાવી કે ગળી શકૃતુનથી. કસુવાવડ. પ્રદુષિત ચારો, પાણી વગેરેથી રોગ ફેલાય છે.	ચિન્હો ઉપરથી નિદાન, સ્વીઓમાં ગર્ભપાત અને જેરી અસર.	પશુચિકિત્સક વડે એંટ્યુભીઓટીકની યોગ્ય સારવાર. વિયાશમાં મદદ કરતી વખતે હાથના મોંજા પહેરવા અને ત્યાર બાદ સાબુથી હાથ થોવા જોઈએ. માંસ અથવા દૂધ ઉત્પાદનો પાશચ્યુરાઈજરશન કરેલ ખાવા
૯	સાલ્મોનેલોસીસ : સાલ્મોનેલ્વના નામના જીવાશુને કારણે ગાય અને ભેંસ સહિતના વણા પ્રાણીઓમાં થતો રોગ.	પાણીઓમાં આ રોગના કારણે તાવ આવે ખરાબ વાસ વાળા જાડા અને ગંભીર નિઝલીકરણ જોવા મળે છે. પ્રદુષિત હવા, પાણી, દૂધ, માંસથી ફેલાય છે.	ચિન્હો ઉપરથી મનુષ્યોમાં આ રોગના કારણે જાડા, પેટની ચૂક અને તાવ જેવાં ચિન્હો જોવા મળે છે જે ખૂબજ ગંભીર બની શકે છે.	ચેપક્સટ વિસ્તારને જંતુમુક્ત કરવો જોઈએ. સ્વચ્છતા જીવાવી. ઉકાળેલું પાણી તથા રાધેલા ખોરાક ખાવો
૧૦	પિન્ક આઈ (આંખ આવવી) મોરેક્સેલા બોલીસ નામના જીવાશુદ્ધી થાય છે. પાનખર અને ઉનાખામાં ભેંસોમાં વધારે જોવા મળે છે.	આંખ એકદમ લાલ થઈ જાય છે, આંખમાંથી ખૂબ અંધુર આવ છે, આંખની આજુ-બાજુ સોંગો અને આંખમાંથી ખૂબ સર્ઝિં-પીળા ચીપડા આવે છે.	ચિન્હો ઉપરથી આ રોગને અંગ્રેજમાં ઇન્ફ્રેક્શિયસ ક્રેટો કંજક્ટેવાઈટીસ કહે છે.	પાણીમાં એક ચ્યામચી બોરિક - ૫ ઉંડર નાખીને આંખ ધોવી. ૫ શુને ડેક્કટની સલાહ મુજબ આંખના ટીપાં દિવસમાં ૫-૧૦૦ ટિ. વાર અથવા ૩ વધત પથી ૭ દિવસ સુધી નાખી શકાય.
૧૧	જડખાનો સોઝો (હુમરડો): એક્ટીનોમાયક્રોક્સિસ બોલીસ નામના જીવાશુદ્ધી થાય છે.	સોઝી પહેલાં જડખાના ભાગે સોઝો આવે છે અનેપછી ગાઈ થાય છે. આ ગાઈ સ્થિર, કંકણ અને દુખાવા વગરની હોય છે.	રોગના ચિન્હો ઉપરથી નિદાન થઈ શકે. લેબારોટરી તપાસ.	દિવસમાં એક વાર એક ચ્યામચી પોટેશિયમ આયોડાઈ ૧૦ દિવસ સુધી આપી શકાય. ૧૦૦ ટિ.ગ્રા. પાણા-દાઢામાં ૧ ટિ.ગ્રા. આયોડિન યુક્ત મીહું આપવાથી આ રોગને રોકી શકાય છે.
૧૨	વિભિયોસીસ: વિભિયોસીસ ફિટલીસ / કેમ્પાયલોન્ઝેક્ટર ફિટલીસ	પ્રજનનનો સંસર્જન્ય રોગ છે. સગભવિસના છેલ્વા તબક્કામાં કસુવાવડ	તાવ, જાડા, કસુવાવડ, વેરતહિનતા, દૂધ ઉત્પાદન બંધ થઈ જવું	એન્ટિબાયોટિક સારવાર રસીકરણ અને સ્વચ્છતા રાખવી.
૧૩	ડ્રેન્જલ્યુસ બોવાઈન એલ્યુરોન્યુમોનિયા: માયકોએલાસમા માયકોડીસ	તાવ, ન્યુમોનિયા ફેફસમાં તકલીફ સંસર્જ જન્ય રોગ	નાકમાથી સ્વાપ, ઉધરસ, થાસ લેવામાં તકલીફ વગેરે ચિન્હો ઉપરથી	એન્ટિબાયોટિક સારવાર રસીકરણ, જાનવરોનું અલગીકરણ અને સ્વચ્છતા રાખવી
૧૪	બેસીલરી હિમોગ્લોબીનુરિયા: કલોસ્ટ્રીડીયમ હિમોલાયટીકમ નામના જીવાશુદ્ધી થાય છે. દૂધિત ઘંસચારો, મળ, મૂત્ર થી ફેલાય છે.	આ રોગમાં પેશાબ લાલપાણી જોવા આવેછે. ૧૦૪° - ૧૦૫°F તાવ. મૌની શ્વેષ તચા અને ચામડી ફિક્ટી પરીને પીળી થાય છે, પેટમાં દુખાવો, મરડો, દૂધ ઉત્પાદન ઘટવું, ગળાના ભાગે સોઝો	ચિન્હો ઉપરથી અને લેબારોટરી તપાસ. અન્ય આવા રોગોથી અલગીકરણ માટેનું નિદાન કરવું પડે છે.	આરોગની સારવાર માટે પેનિસીલીનાન અને ઓક્સિડ્રોસાઈકલીન નામની દવા વપરાય છે. રસીકરણ થઈ શકે છે. પશુવાળાની નિયમિત સફાઈ દૂધિત ચારો વગેરે બાળાને ઊરિ જમીનમાં દાટી દેવું

૧૫	ઇર્મટોફિલસનામના જવાણુથી થાય છે.	ગાય, ભેંસ, વેટાં, બકરાં અને ઘોડમાં થતો ત્વચાનો રોગ છે, જે વરસાની સડો, ગેઠદાર લીન અથવા સ્ટ્રોકેની પગના સડા તરીકે પગ ઓળખાય	રોગના ચિન્હો ઉપરથી: ત્વચા ઉપર ભીગડા અને વાળના ગુચ્છા નીકળી જાય છે.	ચેપવાળા પ્રાણીઓને અલગ કરવા અને પ્રતીક્ષેપિક દલાંઓથી સારવાર કરવાથી. મનુષ્યોમાં આ રોગ મૌજુ પહેરવાથી અને ચેપ ગ્રસ્ત પ્રાણીઓ સાથે ક્રામ કર્યા બાદ હાથ ધોવાથી રોકી શકાય છે.
----	---------------------------------	--	--	--

વાયરસ (વિપાણુ) થી થતાં રોગો:

અ. નં.	રોગ નું કારણ	ચિન્હો	નિદાન	ઉપયાર
૧	ખરવા-મોવાસા (એફ.એમ.રી): ફૂટ એન્ડ માંઓનું રીસીજ વિપાણુ ગુજરાતમાં ગાય-ભેંસ, બળદમાં થતો રોગ	મો માંથી લાળ પડ્યા કરે. મો તથા ખરીમાં ચાંદા પડવા, તાવ, અશક્તિ, દૂધમાં ઘટાડો, બળદની કાર્યશક્તિમાં ઘટાડો, માદા પશુનું તરવાઈ જવું	ચિન્હો ઉપરથી	અલગીકરણ, રસીકરણ, ઘાને ફટકડી અને પોટેશિયમ પરમેણેના દ્વારાણથી સાક કરવા. જીવસરીન અને બોરિક પાઉડરનો પેસ્ટ લગાડવી. એન્ટિબાયોટિકના ઠંજેકશન
૨	હડકા (રેલીસ): રેલીસ નામના વિપાણુથી ખાસ કરીને ફૂટરા કરડવાથી. મનુષ્યમાં પણ પ્રાણ ધાતક રોગ	ઊર્જિત અસર અથવા લક્વાગ્રસ્ત અસર. ગ્રાણી પાણી જોઈને ભડકે છે. મો માંથી લાળ પડે છે. ખોરાક ગળી શક્તિનું નથી. ક્યારેક હિસ્ક વર્તણૂક કરે છે.	ચિન્હો ઉપરથી નિદાન સહેલાઈ થી થાય છે.	આ રોગ થયા પણી કોઈ સારવાર નથી. મૂત્ય થાય છે. આથી ફૂટરાનું રસીકરણ, તથા અસરગ્રસ્ત માણી કે મનુષ્યનું રસીકરણ જરૂરી છે. ફૂટરાનું કરડયા બાદ ધાને સાખું અને ખૂબ પાણી વડે ધોઈને સાક કરવો જોઈએ.
૩	બળિયા (રીનડરેપેસ્ટ): કેટલ લેવો અથવા રીનડરેપેસ્ટ તરીકે ઓળખાય છે. ગાય, બળદ, ભેંસ, વેટાં- બકરાં અને કુકરમાં થાય છે	તીવ્ર, સાંસર્જિક, પ્રાણધાતક રોગ, ખૂબ તાવ ચેદે છે. આંખ અને નાકમાંથી પ્રવાહી પડે છે. ખાંસી, ઊઝરસ, શાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડે.	જાદા થાય છે. જેમાં અનેક વાર લોહી પેદ છે. મૂત્યનું પ્રમાણ તોણું	રસીકરણ, અલગીકરણ ચિન્હો મુજબ સારવાર
૪	વલો / તુઠીયો (બોવાઈન ઈફેરેલ ફિવર): માખીને લીધે ચોમાસાનાં વધારે ફેલાવો જોવા મળે	દેન્યુ જેવા લક્ષણો, તાવ, લિસ્કિન ગ્રંથિ ઉપર સોજો. ચાલવામાં મુશ્કેલી, ગાભજા માદાનું તરવાઈ જવું	ચિન્હો ઉપરથી નિદાન	મેલોક્સિકેમની ગોળી (હુખાવાશામક) અથવા ઠંજેકશન કિટનાશક દવાનો છંટકાવ, સ્વચ્છતા
૫	ગોશીતળા (કાવ પોક્સ): ગોવરના પશુઓમાં	આંચળ ઉપર નાની ફોલ્ટોઓ થાય. પણી પાણી ભરાય, ફોલ્ટોઓ થાય, પણી સુકાય જાય અને ભીગડા વળે. બાવલા ઉપરથી બચ્યાને ચેપ લાગે	ચિન્હો ઉપરથી	રસીકરણ, અલગીકરણ, જાનવરોની હેરેર ઉપર પ્રતિબંધ, ધાવ ઉપર જીક ઓક્સાઈડ અને બોરિક પાઉડરનો મલમ લગાડવો વગેરે
૬	લમ્બી સ્કીન રીસીજ (ચામીનો ગઠીયો રોગ): મંદ્યર, માખી અને ઈતરડીથી ફેલાય છે.	આ રોગનો વિપાણુ રોગિએ પશુના શરીર પરના ફોલ્ટાનાં પ્રવાહીમાં, નાકમાથી વહેતા પ્રવાહીમાં, આસુમાં, દૂધમાં, ચામીનાથી ખરેલા ભીગડામાં અને વીર્યમા પણ હોય છે.	શરીરના વિવિધ ભાગોમાં નાની-મોટી અસંખ્ય ગંઠો જોવા મળે છે. મો અને નાકમાથી લાળ પડે છે. શરીર ઉપર સોજા તથા બાવલા ઉપર સોજા ચેદે છે. મોંગાથી લાળ પડે છે. નાકમાથી પ્રવાહી જરે છે. રોગના ચિન્હોથી	રસીકરણ, અલગીકરણ, સ્વચ્છતા વગેરે. ડોક્ટરની સલાહ મુજબ સારવાર - એન્ટિબાયોટિકના ઠંજેકશન વગેરે

૭	મસા (પેપીલોમેટોસિસ): પેપીલોમાં નામના વિધાણુથી	શિગડા, આંચળ, બે ખરી વર્ષે, આંખ અનું ડોક તથા થાપાના ભાગે વધારે જોવા મળે છે	નાના ચોખાના દાઢા જેવી સાઈજથી મોટા પણ હોય શકે. ચિન્હો ઉપરથી નિદાન થઈ શકે.	સારવાર માટે લિથિયમ એટિભોનીથમ થાયોમેલેટ ઈજેક્શન. મોટા મસા ઓપ રેશનથી દૂર કરવા પડે. દેશી ઉપયારમાં દરરોજ જાડો વખત કુંવારપાઈ રૂપો ગ્રામ, હળદર પો ગ્રામ અને ખાવાળો ચૂનો ૧૦ ગ્રામનો લેપ બનાવીને લગાડી શકાય
૮	મેલિનનાટ કેટહેરલ ફીવરઃ બોવાઈન ડાર્પિસ વાઈરસ	ખાસ કરીને ગાય અને વેટાં વર્ગમાં જોવા મળે છે. તાવ, આંખ પાસે સોજો વગરે લક્ષણો	ચિન્હો ઉપરથી અને લેબોરેટરી પરીક્ષણ	ચિન્હો મુજબ સારવાર
૯	વેસીક્યુલર સ્ટોમેટાઈટિસઃ (ઝીક્ષા ફોડલી વાળું મોહું આવવું)	પશુના મો ઉપર ફોલ્લા અને ચાંદા જોવા મળે છે. તાવ આવે છે.	ચિન્હો ઉપરથી	ચિન્હો મુજબ સારવાર. આવા અન્ય રોગોથી અલગીકરણથી નિદાન કર્યું

અંતરિક પરોપુણીઓ વી થાં રોગો:

૧	ચકરીનો રોગ (સરા/ઝેર બાદ): ટ્રીપેનાસોમાં નામના પ્રજીવાણુથી ગાય, ભેંસ, બળદ, ઝોટ, ઘોડા, ફૂટરા, કુક્કર વગરેમાં થાય છ. ડાસ અને મેરી માંથી મારકને કેલાય છે.	૧૦૫°F જેટલો ઊંચો તાવ આંખ કાન, નાકમાંથી પ્રવાહી વહે, પણું ચકરી ખાઈ ને નીચે પડી જાય, મૃત્યુ પામે.	ચિન્હો ઉપરથી. લોહીની માયકોસ્કોપિક તપાસમાં પાંદડા આકારના જવાણુથી જોવા મળે છે.	બેરેનિલ, ટીવાંસી અને ટ્રાઇક્ઝિન તથા એટરિસાઈડ ગ્રોસોલ્ફ જેવા ઈજેક્શન. કિટનાશક દવાઓથી માધીનો ઉપદ્રવ નાખૂં કરવો
૨	લાલ પેશાબનો રોગ (ટીક ફીવર/ બખેરીયોસીસ): લોહીના રક્તકણોમાં બેસિસિયા જાતિના પ્રજીવાણુથી ગાય, ભેંસ, બળદમાં જોવા મળે છે.	ઈતરરીઝો, જિંગોડીઝો મારકને કેલાય છે. ૧૦૮°F થી ૧૦૮°F જેટલો ઊંચો તાવ. લાલ કે કષ્ટાઈ રંગનો પેશાબ. નભળાઈ અને મૃત્યુ પણ થઈ જાય.	ચિન્હો ઉપરથી. લોહીની માયકોસ્કોપિક તપાસ	બેરેનિલના ઈજેક્શન. કથીરી, ઈતરરીઝો, જિંગોડીઝો વગરેનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ.
૩	થાઈલીઝોસીસ: થાઈલીઝો નામના પ્રજીવાણુથી થાય છે. સંકર ગાયો માં વધુ જોવા મળે છે	કથીરી, ઈતરરીઝો, જિંગોડીઝો મારકને કેલાય છે. ૧૦૭°F જેટલો ઊંચો તાવ. લાસિકા એંથી ફૂલી જાય છે. આંખ અને કાન સોજી જાય.	ચિન્હો ઉપરથી. લોહીની માયકોસ્કોપિક તપાસ	ડોક્ટરી સારવાર- બુટાલેક્ષન (બ્યુપારાવાલ્યુનોનો) ના ઈજેક્શન. કથીરી, ઈતરરીઝો, જિંગોડીઝો વગરેનું નિયંત્રણ
૪	ક્રોક્સીડીઝોસીસ: ક્રોક્સીડીઝોસીસ નામના પ્રજીવાણુથી.	લોહીના જાડા અને મરડો, નભળાઈ, વજનમાં ઘટાડો	મળ/ છાણની લેબોરેટરીમાં તપાસ	ક્રોક્સીડીઝો નાશક દવાઓ ડોક્ટરની સલાહ મુજબ આપવી. ખોરાક-પાણીની સ્વચ્છતા રાખવી.
૫	જ્યારાંદિયાસીસ (મરડો): જ્યારાંદિયા લેંબલિયા નામના પરોપજીવીથી	ચેપગ્રસ્ટ/પ્રદૂષિત ખોરાક, પાણી અને મળ દ્વારા કેલાય છે. તીવ્ર જાડા, પેટનો દુખાવો, ઉલ્લિ, તાવ, સાખુનો દુખાવો	રોગના ચિન્હો ઉપરથી	બ્લાંચિંગ પાઉડરથી રોગગ્રસ્ટ વિસ્તાર ની સક્રિએ/જુતુમુક્ત કરવા. પાણીનું શુદ્ધિકરણ, હાથ સાખુથી સાફ કરવા વગેરે
૬	કિપોસ્પોરીનિઝોસીસ: કિપોસ્પોરીનિઝોસીસ નામના પ્રજીવાણુથી. નાના બચ્ચા અને મનુષ્યમાં જોવા મળે	પ્રદૂષિત ખોરાક, પાણી અને મળ દ્વારા કેલાય છે. તીવ્ર જાડા, પેટનો દુખાવો, ઉલ્લિ, તાવ, સાખુનો દુખાવો	રોગના ચિન્હો ઉપરથી	બ્લાંચિંગ પાઉડરથી રોગગ્રસ્ટ વિસ્તારની સક્રિએ. પાણીનું શુદ્ધિકરણ, હાથ સાખુથી સાફ કરવા વગેરે

૭	એસ્કેરીઓસીસ (મોટા ગોળ કૂમિ) અણાસિવા આકાર ના કૂમિ તથા પદ્ધતિ કૂમિથી અને તના ઈડા છાણ/મળ દારા વેપનો ફેલાવો	હૃગ્યથ મારતા જાડા. પેટ માટું થઈ જાય. સમયાંતરે કબજિયાત કરી જાડા થાય. અશક્તિ, મૃત્યુ પણ થાય.	મળ/ ધાણની લેબોરેટરીમાં તપાસ કરાવવાથી રોગના ચિન્હો ઉપરથી	સમયાંતરે કૂમિનાશક દવાનો ડોઝ પીવાવવો. પાપ્યોજિન, આલબેન્ઝાજોલ, ફેનબેન્ઝાજોલ વગેરે
૮	યકૃત કૂમિ (પર્ષ્ણ કૂમિ/લીવર ફલુક): નાદી, તાળાવ, નહેરના દૂષિત પાણીથી પાણી પીવાથી, ગોર્કણગાપથી ફેલાવો થાય છે.	પાંદુ રોગ, જલોદર, કમળો વજનમાં ઘટાડો, કબજિયાત, કદણ પોદણો, મૃત્યુ પણ થાય	ચિન્હો ઉપરથી. મળની લેબોરેટરી તપાસ વડે	ઓક્સીક્રોનેનાઈડ, ટ્રાયક્લાબેન્ઝાજોલ, ક્રોસેન્ટલ, રેફોક્સેનાઈડ, હેક્સાક્લોરોઈથેન અને કેકાક્લોરોઈથેન જેવી દવાઓ. ચરિયાણ અને પાણીની ચોખાઈ
૯	સર્કોર્સીસ્ટોસિસ સર્કોર્સીસ્ટિસિસ	જાડા, જીણો તાપ, ઊલટી સ્નાયુનો દુખાવો, સોજો વગેરે	ચિન્હો અને લેબોરેટરી તપાસ	ચિન્હો મુજબ. રાંધેલો, ગરમ ખોરાક અને પ્રવાહી આપવું. પણ શરૂઆઈઝેશન કરેલ દૂધ લંબું

કૂગજન્ય રોગો:

૧	દાદર (ખરજવું/દરાજ) રીંગવર્મ ટ્રાથકોક્સાઇટોન અને માઈક્રોસ્પોરેમ નામની હૃગથી થાય છે. રેઠાક્ષામાં ગંદડી, અપૂર્સૂતી જગ્યા વગેરેથી ફેલાવો વધે છે.	દરેક પાણી અને મનુષ્યમાં ચામડી પર આશરે ત સે. મી. પણોળા, ગોળ ચિંહો જોવા મળે છે. વર્તુણાકરમાં સર્કેદ ફોતરી જોવા મળે છે. શરૂમાં ફોતરી નીચેની ચામડી ભૌની હોય છે. સમય જાતાં સૂકી થઈને ભીગડા વળાને ખરી પડે છે. ખંજુલાણ આવે છે.	ચિન્હો ઉપરથી. ચામડીના સેમ્પ્લલમાં હૂગની લેબોરેટરી તપાસથી	ચિન્હો સાફ કરીને હૃગ નાશક દવા ચોપડીનો. બેન્ઝાઈક સેલોસીલાલ એસીડોનો મલમ લગડાડો. પોવાટોન આયોડીનનું દ્રાવક પણ લગાવી શકાય. રોગવધુ તીવ્ર હોવતો તેક્ટર મારકત ઈજેક્શન પણ આપવા પડે.
૨	ડગનાલા રીસીઝ: માયકોટોક્સીક્રોસીસ	પગ, પૂંછુરી અને કાન ઉપર સોજો અને સર્ગે. જેરી અસર જોવા મળે છે.	ભેંસોમા પણ આ રોગ થાય છે. ચિન્હો ઉપરથી નિદાન	પશુચિકિત્સક મોટાબાળો ઓક્સીટ્રોસાયક્લીન/ એન્ટિબાયોટિક તથા મારકત સર્કેટની સારવાર આપે છે.
૩	અન્ય હૃગજન્ય રોગો એસ્પરજિલોસિસ ક્રોક્સીડીઓમાપકોસીસ રાઈનોસ્પોરોરિયોસિસ સ્પોરોટ્રાઇકોસિસ વગેરે ખોરાક/ હવા/ કણોવાઈ ગયેલ ધાંસચારો/દાઢા	ચામડીની બીમારી ફેફસાની બીમારી પાચનતત્ત્વની બીમારી ગર્ભપાતા/કસુલાવડ બાવલાની બીમારી મુજબના લક્ષણો	રોગના લક્ષણો લેબોરેટરી તપાસ	ચામડી ઉપર હૃગનાશક દવા લગાવવી, બેન્ઝાઈક સેલોસીલાલ અસ્પીચ અથવા પ્રોવિનીન આપોડિન લગાવવું. લેમન ગ્રાસ, યુકેલિપ્ટસ આઈલ વગેરે. તેક્ટર વડે ગ્રીસીઓફિલિન- ઈજેક્શન.

રોગો અટકાવવાના ઉપાયો/ સ્વચ્છતા માટે ના પગલાઓ : મોટા-ભાગના રોગો સમતોલ આહાર તથા પશુ, પશુ વાડાની તથા પશુપાલકોની સ્વચ્છતા વડે તેમજ ધનિષ રસીકરણ કાર્યક્રમ વડે મહદ અંશો નિવારી શકાય છે.

પશુવાડાની સ્વચ્છતા: ફિનાઈલ અથવા ૪ ટકા ધોવાના સોડાના ઉપયોગ વડે ભોગતણિયું સાફ કરવું. પણીનો ભરાવો થતો હોય તો દૂર કરવો. વાડો ધોયા બાદ સૂર્યપકાશ વડે સુકુલાવ દેવું. ગોબર અને મૂત્ર નિક વડે એક જગ્યાએ એકરત કરીને બંધ ખાડામાં એકઠા કરવા, જેથી ગંદડી/મદ્દૂષણ ના ફેલાય અને ગોબરગેસ મળે તે નફફાદ્યાં. પશુવાડાની અંદર જવાના મુખ્ય દરવાજાના પ્રવેશ દ્વાર નીચે ફિનાઈલનું જંતુનાશક દ્રાવક વાળું પણ ગલુછિયિયું રાખવું.

પશુની સ્વચ્છતા : દરેક પશુને દરરોજ નિયમિત નવરાવીને, હાથિયો કરવો. ખાસ કરીને ઉનાળાની ઋતુમાં ભેંસોને બાપોર બાદ પાણીનો છંટકાવ કરીને ઠંડકમાં રાખવી. દૂધ દોહન અને કૃત્રિમ બીજદાન પહેલા પશુ માદાની યોગ્ય સફાઈ કરવી.

પશુપાલકો/ કામદારોની સ્વચ્છતા (પ્રશિક્ષણ): પશુ સાથે કામ કરતી વ્યક્તિને, વિવિધ સામાન્ય રોગો, તેના

ચિન્હો અને અટકાવવાના ઉપાયો વિષે જ્ઞાન હોય તથા ઘરગથું ઉપચાર વિષે જાણકારી હોય તે આવકાર્ય છે. પશુડોક્ટરો, માહિતી કેન્દ્રો, વર્તમાનપત્રો, રેટિયો, દૂરદર્શન વગેરેના સંપર્કમાં રહીને રોગ નાખુંદી પ્રત્યે સજાગ રહેવું જોઈએ.

ખોરાક-પાણીની સ્વચ્છતા: પશુઓનો ખોરાક અને પાણી, ગાટરના પાણી કે કોઈ ફેકટરીના પાણીથી દૂષિત થયેલ ના હોય તથા ભીનો કે કહોવાઈ ગેયો કે ફૂયુકૃત ચારો ના હોય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. પશુને સમતોલ, સ્વચ્છ અને પૂરતો આહાર મળી રહે તેની કાળજી લેવી.

સ્વચ્છ દૂધ ઉપાદાન: બીમાર પશુનું દૂધ ડેરી વગેરેમાં ન ભરવું. જ્યાં સુધી એંટીબાઓટીકની અથવા અંતઃઝ્નાવોની સારવાર ચાલતી હોય તેવું દૂધ ડેરીમાં ના ભરવું તથા પોરાકમાં ના લેવું.

બાણપોપજીવી/ રોગવાહક/ કિટકો વગેરે ઉપર નિયંત્રણ: સમયાંતરે ખાસ કરીને ભોયતળિયા, દિવાલ તથા છતની તીરાડો, બારી-બારણામાથી બાવા-જાળા તથા જુ, ચાંચડ, માંકડ, ઈતરડીઓ / માઈટ્રસના ભોણા, ઈંડા વિગેરેને જંતુનાશક દવા વડે દૂર કરવા. લીમડાના પાન અથવા કપૂર, ટર્પેન્ટાઇન કે પોટેશિયમ પરમેણેટ અને ફોર્મેલીનનો ખુમાડો કરીને પણ માખી, મણ્ણરનો ઉપદ્રવ ઘટાડી શકાય. પશુના શરીર ઉપર ચોંટેલા જંતુના નાશ માટે પશુચિકિત્સકની સલાહ મુજબ દવાના ઉપયોગ વડે ગરમ પાણીથી પશુને નવરાવવું, ત્યાર બાદ તડકામાં ઊભું રાખવું, તથા હાથિયો કરવો. ભેંસમાં લાંબા વાળ હોય તે કાપીને દૂર કરવા. સફાઈ દરમ્યાન નીકળેલો કયરો બાળી દેવો, જેણે જંતુ પાણા ફરે નહીં અથવા અન્યત્ર ફેલાય નહીં.

આંતરિક પરોપજીવી પર નિયંત્રણ: ડિવર્મિંગ: રોગના નિદાન અને ડોક્ટરની સલાહ મુજબ, બચ્ચાના જન્મ બાદ પ્રથમ મહિને, ત્યાર બાદ દર મહિને અને છ માસ બાદ; દર છ મહિને મ્રવાહી અથવા ગોળા(બોલસ), મો વાટે ખોરાક પહેલા આપવી. પુખ પશુ અને ચરિયાણ ઉપર નભતા પશુઓને ચોમાસા પહેલા (જૂન માસ) અને ચોમાસા પદી ઓક્ટોબર માસમાં ફૂભિનાશક દવા આપવી.

સંસર્ગનિષેધ (રોગિષ પશુઓને અલગ કરવા): સ્વાભાવિક રીતે જ મોટા તબેલામાં વધારે સંખ્યામાં પશુઓ હોય ત્યારે બીમાર પશુઓને અલગ વાડામાં રાખીને ખોરાક/પાણી/સારવાર કરવી. તેમાં વપરાતા સાધનો અને કામદારો અલગ રાખવા અથવા પહેલા તંદુરસ્ત પશુવડા માં કામ કર્યો બાદ રોગિષ પશુ વાડામાં કામ કરવું, તથા ત્યાર બાદ વિઝિન્ટ અને સાધનોને જંતુમુક્ત થાય તેવી સફાઈ કરવી. રોગવાહક પશુ તથા નવા ખરીદેલ પશુને પણ અલગ અલગ રાખવા.

મૂઠદેહનો ચોગ્ય રીતે નિકાલ: રોગચાળા સમયે મૂલ્ય પામેલ પશુને લાંબો સમય ખુલ્લામાં રાખવું નહીં. ડોક્ટરની ગેરહાજરીમાં ચીરફાડ કરવી નહીં. પાણી કે ઘાસચારાની જગ્યા નજીક દફનાવવું નહીં. ૧.૫ મીટરથી વધારે ઊંડા ખાડામાં કળી ચૂંગો અને મીહું નાખીને દફનાવવું તથા ઉપર વજનદાર પથરા મૂકી દેવા. શક્ય હોય તો મૂઠદેહને સંપૂર્ણ બાળીને નિકાલ કરવો વધારે ચોગ્ય ગાંધી શકાય. મૂઠદેહ સાથેના મળ, મૂત્ર, ધેંસચારો, કાપાડ વિગેરે પણ દાટી અથવા બાળી દેવા જોઈએ.

રસીકરણ :

વિનિધ રોગો	રસીકરણ સમયપત્રક
ગળસૂંઢો	દર વર્ષે ચોમાસા પહેલા, મે અથવા જૂન માસમાં
ખરવામોવાસા	નવેમ્બર-દીસેંબર (રસીના પ્રકાર પ્રમાણે બે કે ત્રણ ડોઝ, સમયાંતરે મૂકાવવા)
બળીયા	જાન્યુઆરી
કાળીયો તાવ	દર વર્ષે ફેલ્લુઆરી કે માર્ચ માસમાં
ગાંઠીયો તાવ	દર વર્ષે જૂન માસમાં
ચેપી ગંભીરાત	૬ થી ૮ માસની ઉમરે, વાછરરી કે પાણીને જીવનકાળ માં ફક્ત એક વાર
આંત્રવિષમયતા	પ્રથમ રસી ત્રણ મહિનાની ઉમરે, ૧૫ દિવસ બાદ બીજો ડોઝ ત્યારબાદ ચોમાસા પહેલા અને વિયાણ ના ત્રણ આંત્રવાલીયા પહેલાં મુકાવવા
થાયલેરીયોસીસ	દર વર્ષે. પ્રથમ ડોઝ, બે મહિને અથવા વધારે ઉમરે અને ત્યાર બાદ દર ૩ વર્ષે.
હડકવા	હડકાયું ફૂતરું કે જાનવર કરડયું હોય તેવા દરેક પશુને કરડયા બાદ ૦, ૩, ૭, ૧૪, ૩૦ અને ૮૦ માં દિવસે એમ છ ઇંજેક્શન અપાવવા.